

Інна ШУГАЛЬОВА,

старша наукова співробітниця
відділу досліджень Голодомору
та масових штучних голодів
Національного музею Голодомору-геноциду,
кандидатка історичних наук,
Київ, Україна

Inna SHUGALYOVA,

Senior Researcher of Holodomor
and Massive Artificial Famines Research Department,
National Museum of Holodomor-Genocide,
PhD in History,
Kyiv, Ukraine

e-mail: shug_im@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2397-0611>

Роман МОЛДАВСЬКИЙ,

старший науковий співробітник
відділу усної історії Голодомору
Національного музею Голодомору-геноциду,
кандидат історичних наук, доцент,
Київ, Україна

Roman MOLDAVSKYI,

Senior Research Fellow,
Department of Oral History of the Holodomor,
National Museum of the Holodomor-Genocide,
PhD in History, Associate Professor,
Kyiv, Ukraine

e-mail: mold1@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6893-6620>

Трансформація образу міст в роки Голодомору-геноциду (на прикладі Києва, Харкова, Запоріжжя)

Автори на основі нарративних та усноісторичних джерел дослідили трансформацію образу українських міст у роки Голодомору. На прикладі вибраних населених пунктів було продемонстровано, що організований керівництвом ВКП(б) та урядом СРСР Голодомор здійснювався не лише в українському селі, а й у містах і охоплював всі соціальні групи населення УСРР. Для аналізу вибрані Харків — як тодішня столиця УСРР, Київ — місто, що мало впливовий культурний і суспільний статус, Запоріжжя — центр, який розбудовувався та мав значення форпосту індустріалізації. Образ міста для його мешканців зазнав значних змін під час Голодомору. За свідченнями очевидців тих подій, буденністю міського життя стали довгі черги за хлібом, в які люди вишиковувалися з ночі, а також тіла померлих від голоду, насамперед селян, що шукали порятунку в місті. Міські вулиці, як свідчили очевидці, були заповнені безпритульними, які просили милостиню, стрімко зростала злочинність, що проявлялася у численних крадіжках і грабунках. Комуністичний режим, заперечуючи вчинений ним геноцид, намагався всіма способами викреслити із міського простору задуку про Голодомор. Тому сьогодні принциповим є питання не лише детального дослідження цього злочину, а й встановлення місць масових поховань загиблих.

Ключові слова: Голодомор, міста, міф, безпритульні, діти, трансформація.

Transformation of the Image of Cities in the Years of Holodomor-Genocide (Kyiv, Kharkiv, Zaporizhzhia as the example)

The article examines the transformation of the image of Ukrainian cities during the Holodomor on the basis of narrative and oral historical sources. It is demonstrated on the example of selected cities that the Holodomor organised by the leadership of the CPSU(b) and the USSR government was carried out not only in the Ukrainian countryside, but also in the cities of the USSR and covered all social groups of the USSR population. The analysis is focused on three cities: Kharkiv was selected for analysis as it was the capital of the USSR, while Kyiv was chosen as a city with an influential cultural and social status, Zaporizhzhia was chosen as a centre that was being developed and which played an important role as an outpost in the context of industrialisation.

The image of the city for its residents underwent significant changes during the Holodomor. According to the testimony of eyewitnesses of those events, among the new phenomena that changed the appearance of cities, one should first of all include the long queues for bread, which people occupied since the night, the bodies of those who died of hunger, first of all, peasants who were looking for salvation, became a commonplace of city life. The city streets, as eyewitnesses testified, were filled with homeless people begging for alms, crime was growing

rapidly, which was manifested in numerous thefts and robberies. The communist regime, denying the genocide it had committed, tried by all means to erase references to the Holodomor from the city space. Therefore, today it is a matter of principle not only to investigate this crime in detail, but also to establish the places of mass burials of the dead.

Keywords: Holodomor, cities, myth, homeless, children, transformation.

© Київський столичний університет імені Бориса Грінченка, 2024

© Шугальова І., Молдавський Р., 2024

Серед частини українського суспільства донедавна побутував стереотип про те, що промислові центри радянської України за роки перших п'ятирічок перебували у відносно благополучному продовольчому становищі: нібито робітники і службовці, які брали участь у будівництві «гігантів індустріалізації», мали нормальне харчове забезпечення та менше відчували голодне лихоліття. Проте це лише стереотип. Свідчення очевидців доводять, що мешканці усіх без винятку міст УСРР страждали від голоду й недоїдання.

Образ міста для його жителів у роки Голодомору зазнав суттєвих змін. Міста заповнили черги за хлібом, що вишиковувалися з ночі, вагаги безпритульних вуркаганів створювали загрозу й могли пограбувати, безпритульні жебраки просили милостиню. Буденністю для містян стали не лише численні тіла померлих від голоду, що лежали на вулицях, а й поховальні команди, які кожного ранку збирали й вивозили загиблих. У приміських смугах створювали братські могили померлих від голоду. До прикладу, у Харкові сотні трупів вивозили до яру в Олексіївці, де ховали у братній могилі, а згодом землю вирівнювали. У Києві, як доводили свідки, міліція на світанку збирала селян, які напередодні прийшли до міста, й вивозила їх на цвинтар, навіть тих, хто ще дихав²⁰⁰. У нашій статті ми розглянемо зміни, що відбулися у містах УСРР у роки Голодомору-геноциду. Для аналізу було вибрано Харків — як тодішню столицю УСРР, Київ — місто, що мало впливовий культурний та суспільний статус, Запоріжжя — центр, який розбудову-

вався як форпост індустріалізації та здійснення плану ГОЕЛРО.

Певний час голодоморознавчі студії як в Україні, так і за кордоном були сфокусовані на дослідженні Голодомору в українських селах. Тематика аналізу зміни міської інфраструктури у роки Голодомору 1932–1933 рр. розглядалася у контексті дослідження українського геноциду. Вступні статті Василя Марочка²⁰¹, Федора Турченка²⁰², Василя Білоцерківського²⁰³ до обласних томів Національної книги пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні містять окремі характеристики міського простору в роки Голодомору. Становище у Києві в роки Голодомору-геноциду аналізують Іван Петренко та Андрій Іванець²⁰⁴. Окреслену тему лише фрагментарно розглянув у монографії Мирослав Борисенко²⁰⁵, хоча автор в окремих розділах згадував про руйнівний вплив Голодомору 1932–1933 рр. на міське господарство, але спеціальної уваги проблемі деструктивного впливу голоду дослідник не приділив.

Вичерпну інформацію щодо трансформації міського життя у роки Голодомору містять нарративні та усноісторичні джерела. Ми використовували інтерв'ю, записані Дж. Мейсом під час його роботи Виконавчим директором Комісії Конгресу США з дослідження Голоду 1932–1933 рр. в Україні, спомини киян, записи валлійського журналіста Гарета Джонса, звіти іноземних дипломатів, які працювали в УСРР напередодні та в роки Голодомору.

Мета статті — на основі нарративних та усноісторичних джерел дослідити трансформацію образу українських міст у роки Голодомору, продемонструвати на прикладі вибраних міст, що

²⁰⁰ Свідчення Юриняка Анатолія Богдановича (SW5S), 1917 р. н., м. Проскурів (нині м. Хмельницький). *Великий голод в Україні 1932–1933 років*: у IV т. Т. II. Свідчення очевидців для Комісії Конгресу США / Виконавчий директор Комісії Джеймс Мейс; наук. ред. С.В. Кульчицький / НАН України. Інститут історії України. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. 814 с. С. 752–762, 754–755.

²⁰¹ Марочко В. Територія і населення Києва та приміської смуги. *Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні*: місто Київ / В.К. Борисенко, О.М. Веселова, В.М. Даниленко та ін.; відп. ред. В. Марочко. Київ: Фенікс, 2008. 584 с. С. 11–15.

²⁰² Турченко Ф. Голодомор 1932–1933 років на Запоріжжі. *Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні*: Запорізька область / Ф. Турченко, О. Стадніченко, О. Ігнатуша та ін. Запоріжжя: Дике поле, 2008. 1080 с. С. 8–39.

²⁰³ Білоцерківський В. Голодомор 1932–1933 років на Харківщині. *Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні*. Харківська область / В. Білоцерківський, О. Кириченко, О. Корнев та ін. Харків: Фоліо, 2008. 1023 с. С. 6–20.

²⁰⁴ Іванець А., Петренко І. Київ під час Голодомору-геноциду (1932–1933). *Український селянин*. 2021. Вип. 25. С. 94–101. DOI: 10.31651/2413-8142-2021-25-Ivanets-Petrenko.

²⁰⁵ Борисенко М. Житло і побут міського населення України у 20–30-х роках ХХ століття: монографія. Київ: ВД «Стилос», 2013. 270 с.

організований керівництвом ВКП(б) та урядом СРСР Голодомор здійснювався не лише в українському селі, а й у містах і охоплював всі соціальні групи населення УСРР.

Наукова новизна полягає у тому, що на основі архівних та нарративних (у тому числі нещодавно введених до наукового обігу) джерел доведено масштаби Голодомору в містах УСРР, схарактеризовано його руйнівні зміни, завдані українським містам.

За влучним ствердженням В. Марочка, Київ 1923–1933 рр. залишався агроіндустріальним та культурно-освітнім центром²⁰⁶ і не відчував на собі пафосу сталінської індустріалізації, якщо порівнювати з промисловими осередками, а саме Донбасом, Харковом, Запоріжжям. Утім, комуністичний режим упродовж 1920-х років настільки намагався змінити традиційний міський простір, замінивши його так званим «новим», радянським: змінювалися назви вулиць, створювалися установи й осередки, що мали забезпечувати розбудову радянської логістики, закривалися звичні для киян осередки міського простору, а на їхньому місці виникали нові. Зокрема, на Печерську зводилися багатоквартирні будинки для керівного складу заводу «Арсенал» і «Більшовик», а школи для дітей німецької, польської, єврейської національностей масово закривалися²⁰⁷. Олена Лисківська, свідок Голодомору, характеризувала місто напередодні трагедії: «...ті керівники, яких портрети вішають, то ми звичайно знали, якщо портрети знімають, то, очевидно, його нема вже. І все. І кожне травневе свято, перед тим, як ми мали параду, виставлялися портрети, і якщо ми бачили, кого бракує на тій виставці, то значить він уже не є святий, уже зійшов, відійшов від святих. І тоді змінювалося дуже легко. А потім так само було видно. Той нещасний ми мали, той стадіон «Динамо» здається, Любченка він був. Потім його змінили. Перейменували його на Постишева, потім Постишев полетів, а тоді Косіора, і Косіор полетів. Одним словом, нарешті вирішили, що не треба нічого чипляти, був стадіон «Динамо», і то все, і вже не було нічого»²⁰⁸.

Київ у роки Голодомору зазнав жахливих змін. Більшість людей, яким випала можливість приїхати до Києва у 1932–1933 рр., діставалася до міста

залізницею або Дніпром. Річковий вокзал («Приплав Київ») продовжував приймати пароплави, але річковим транспортом перевозили не лише пасажирів, а й тіла померлих від голоду селян, які намагалися дістатися Києва, але від виснаження гинули у дорозі. Гіршою ситуація була на Центральному залізничному вокзалі. Селяни, яким вдалося у будь-який спосіб потрапити на потяг, приїздили до Києва у надії знайти роботу або потрапити на Житній ринок, щоб виміняти крам, який дивом зберігся у родині, на продукти. Дістатися залізницею до Києва ще не означало успішно подолати шлях. На вокзалі міліцейські патрулі влаштовували облави щодо селян, постійно перевірялися документи (з 1933 р. було запроваджено паспортний режим, але селяни паспортів так і не отримали, у такий спосіб їх перетворили на заручників тоталітарної системи, не випускаючи з голодуючого села до міста). Багато людей від виснаження помирало в приміщенні вокзалу чи на Привокзальній площі. Мертвих збирали так звані площадники.

Українці, яким щастило пройти через міліцейські кордони вокзалу, поспішали на базар, щоб придбати чи виміняти речі на щось їстівне. Галицький, або, як його називали кияни, Євбаз (Єврейський базар), Бессарабка, Житній ринок на Подолі. Останній був відомий криміногенно-спекулятивною атмосферою, що панувала там у роки Голодомору. Тут продавали, перепродавали крадені речі, непоодинокими були випадки некрофагії²⁰⁹. Свідок Голодомору 1932–1933 рр. оповідав, що: «...коло Жидівського базару, бо єврейський базар був, ото селяни приходили, продавали останні сорочки, ще до комерційного хлібу, щоб купити кусок хлібу. Останні речі привозили. Так само деяке міське населення теж продавало останні речі, щоб купити, бо наприклад, фунт картоплі в 1933 році коштував 70 карбованців на базарі, на чорному ринку. Ну а вчитель в той час заробляв 350 рублів на місяць»²¹⁰.

Ще один киянин свідок Голодомору Лавро Нечипоренко у своїх споминах зазначав, що за свою роботу педагогом він отримував на хлібну картку 200 г хліба, а члени родини вважалися його утриманцями, їм давали по 100 г хліба та 400–600 г пшоняної або яшної крупи на місяць²¹¹.

²⁰⁶ Марочко В. Територія і населення Києва... С. 15.

²⁰⁷ Свідчення анонімного оповідача (Інтерв'ю LH28), 1917 р. н., Попільнянський район Київської (нині Житомирської) області. *Великий голод в Україні 1932–1933 років: у IV т. Т. І. Свідчення очевидців для Комісії Конгресу США / Виконавчий директор Комісії Джеймс Мейс; наук. ред. С.В. Кульчицький / НАН України. Інститут історії України. Київ: Вид. дім «Киево-Могилянська академія», 2008. 838 с. С. 513–537, 528.*

²⁰⁸ Свідчення Олени Лисківської (LH35), 1922 р. н., м. Київ. *Великий голод в Україні 1932–1933 років: у IV т. Т. І. Свідчення очевидців для Комісії Конгресу США / Виконавчий директор Комісії Джеймс Мейс; наук. ред. С.В. Кульчицький / НАН України. Інститут історії України. Київ: Вид. дім «Киево-Могилянська академія», 2008. 838 с. С. 628–640, 634.*

²⁰⁹ Свідчення анонімного оповідача (Інтерв'ю LH28), 1917 р. н., Попільнянський район Київської (нині Житомирської) області... С. 530–531.

²¹⁰ Там само.

²¹¹ Нечипоренко Л. 33-й рік [Текст]: спогади / упорядники: Молдавський Р., Шугальова І. Тесленко Л. Житомир: «ТОВ «Видавничий дім «Бук-Друк», 2013. 264 с. С. 141.

Олена Лисківська констатувала, що у 1933 р. селяни майже не привозили на базар продуктів, бо вже самі нічого не мали, а якщо й вдавалося щось знайти з харчів на місцевому базарі, то вони просили не гроші, а щось натурою. «А натура яка була? Або сіль або дріжджі...»²¹² Крім базарної торгівлі та продажів так званого комерційного хліба (магазини з «комерційним» почали працювати наприкінці весни 1933 р. й вартість хліба там коливалася від 2.50 до 3.50 крб за один буханець за середньої заробітної плати робітника 125 крб), у великих містах діяли торгсини. Це була мережа державних магазинів, що торгували промисловими й продовольчими товарами за іноземну валюту й побутове золото. У роки Голодомору вітрини торгсинів були заповнені різним крамом, а головне — короваюми хліба, м'ясними делікатесами, крупами. Свідок Голодомору 1932–1933 рр. Лавр Нечипоренко у своїх споминах описував роботу торгсину в центрі Києва: «...різного люду товпилося біля вітрин отих “Торгсинів”... Переважна більшість “іноземців”, які заходили в магазини, були обшарпані й виснажені люди з села. Вони несли сюди “кріхти” “благородного металу”, якийсь дріб'язок, що так чи інакше зберігався в сім'ї. Несли золоті й срібні хрестики, ... обручки, ... сережки, даровані милим чи куплені на зароблені тяжкою працею гроші... Іноді приносили якийсь червінець чи срібний карбованець, що довго десь потайки в вузлик зберігали дід чи бабуся, щоб потім подарувати на перший зубок внукові, або берегли на “посмертне”»²¹³.

Олена Лисківська також наголошувала, що у Києві міняли все, що можна було: «...тоді дуже багато цінних речей, таких історичних речей в Києві на тих базарах так званих, Бульомбас або Бесарабка, ви могли купити за безцінь, буквально за безцінь. Бо люди тоді все, що в скрині — колись у нас наготовлялося від баби-прабаби, діда-прадіда, то виносилося, віддавалося за шматок хліба. Всі речі...»²¹⁴ Інший свідок, характеризуючи київські базари, відзначив: «Робилося дуже страшне видовище через той хліб. Про решту продуктів,

такі, як молоко, чи масло, чи той, немає що говорити, тяжко було дістати чи купити...»²¹⁵

Всі базарні площі були залюднені не лише крамарями, а й виснаженими людьми, що просили милостиню, численними безхатченками, безпритульними дітьми й навіть трупами померлих від голоду, на яких вже не звертали уваги, настільки узвичаєними стали випадки смерті від голоду для українського повсякдення.

Київ було вичищено до приїзду французького прем'єр-міністра Едуарда Ерїо: міліція жорстоко розігнала хлібну чергу й повивозила людей вантажівками²¹⁶. «...зранку там же, на тій вулиці Леніна, Фундуклеєвська колись вона називалася до революції, до війни, як стояла велика черга до хлібного магазину, то міліція розгонила її. То було страшне... міліціонери, на конях, і то всі люди попадали на землю, посідали, а вони їх розгоняли... людей хватили за коси, на коні сидів, хватав за коси, і як потім коня так поведе і людину кидали, люди падали, як то на дорогу, на камінь, хватили за руки, за ноги, тягнули, підвезли truck-и, в ті truck-и людей кидали так, як худобину, як колоди...»²¹⁷ Суцідні з вул. Воровського (Хрещатиком) квартали були залюднені голодними, виснаженими людьми, поневір'яння яких геть не цікавили комуністичних функціонерів²¹⁸.

Хоча селяни заповнили міста в пошуках їжі, їм не дозволяли залишатися там. Зі слів Варвари Діберт: «Ніхто в Києві не мав права дозволити переночувати в себе вдома навіть найближчим родичам. Треба було йти до коменданта будівлі з довідкою і проштампувати її з вказанням дати й тривалості перебування. Багатьом селянам, особливо чоловікам і хлопцям, було нелегко дістати такі довідки. Незаміжнім жінкам і дівчатам щастило більше. Інколи їм вдавалося знайти роботу прислугою в партійних чиновників і так отримати профспілкові картки, навіть без дозволу на проживання»²¹⁹.

Занедбаніми стали й міські оселі. Як повідомляв представник київської комісії МКК РСІ Загоруйко, у хатах робітників підприємств, які він від-

²¹² Свідчення Олени Лисківської (ЛН35), 1922 р. н., м. Київ... С. 635.

²¹³ Нечипоренко Л. 33-й рік [Текст]: спогади... С. 139–140.

²¹⁴ Свідчення Олени Лисківської (ЛН35), 1922 р. н., м. Київ... С. 637.

²¹⁵ Свідчення анонімного оповідача (ЛН36), 1914 р. н., с. Березівка Коростишівського району Київської (нині Житомирської) області. *Великий голод в Україні 1932–1933 років: у IV т. Т. I. Свідчення очевидців для Комісії Конгресу США / Виконавчий директор Комісії Джеймс Мейс; наук. ред. С.В. Кульчицький / НАН України. Інститут історії України. Київ: Вид. дім «Киево-Могилянська академія», 2008. 838 с. С. 641–661, 643–644.*

²¹⁶ Там само. С. 643–644.

²¹⁷ Там само.

²¹⁸ *Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні: місто Київ / авт. кол.: В.І. Марочко (кер. авт. кол.), В.К. Борисенко, О.М. Веселова, В.М. Даниленко, М.С. Дорошко, Г.Г. Єфіменко, О.М. Мовчан, Ю.І. Шаповал; відп. ред. В.І. Марочко / Український інститут національної пам'яті України; Київська міська державна адміністрація. Київ: Фенікс, 2008. 584 с.*

²¹⁹ *Великий голод в Україні 1932–1933 років: у IV т. Т. IV. Звіт Конгресово-президентської Комісії США з дослідження Великого голоду 1932–1933 рр. в Україні / Виконавчий директор Комісії Джеймс Мейс; наук. ред. С.В. Кульчицький / НАН України. Інститут історії України. Київ: Вид. дім «Киево-Могилянська академія», 2008. 622 с. С. 261.*

відав, було холодно й брудно. У кімнатах площею 12 кв. м мешкало по 5–7 осіб. Діти навіть взимку були напівголими й ховались на печі. На стінах — іній, кімнати не опалювалися, бо вся заробітна платня витрачалася на комерційний хліб²²⁰. Отже, у роки Голодомору змістилися всі акценти в уявленнях про добробут. Про порядок, чистоту й охайність у хаті вже ніхто не думав — на це просто не зважали. Всі думки та увага перемістилися на хліб. Люди лише існували, всі цінності становила їжа. Діти опухали від голоду, хворіли й вмирили на очах у батьків. Останні, намагаючись знайти продукти, часто залишали дітей без догляду. Матері, які вирушали за хлібом, ніколи не могли знати, чи повернуться вони, чи застануть своїх дітей живими.

Київ являв собою гнітюче явище. Довжелезні черги за хлібом, у які містяни мали вставати ще з ночі, ховаючись у сутінках від міліцейських патрулів; юрби безпритульних дітей, власне вуркаганів, які блискавично лавірували у чергах, намагаючись вкрасти картки на хліб або гроші у втомлених людей, що втратили пильність, або увірватися до магазину, аби поцупити там їжу, а потім перепродати її спекулянтам. Коли у квітні 1933 р. розпочався продаж комерційного хліба, то у перший день була зовсім невелика черга — людей з 300, а вже на наступний черга оповила весь квартал²²¹. Очевидець подій Олександр Гончаренко під час інтерв'ю Дж. Мейсу наводив прецедент: «...черга стоїть. Цілий день, цілу ніч, на другий день чекає, поки дійде його черга, щоб купити хліб. Він стояв два, три дні в черзі, і з голоду впав і вмер. Я на свої очі бачив це в Києві»²²². Дітей до хлібної черги брати було небезпечно: їх могли розчавити або витіснити з черги у штовханині, тому був ризик загубитися назавжди.

Анонімний оповідач, 1914 р. н., який дав свідчення Дж. Мейсу, згадував про Київ у роки Голодомору: «...дуже обкрадали людей через вікна, через двері, обкрадали... Злодійства, вбивства...»²²³ Стрімке зростання криміналітету відбувалося у всіх містах УСРР, охоплених голодним мором.

Батько свідка Анастасії К. інколи приїздив з голодного села до міста, щоб купити хліба. Жінка згадувала, як зрідка її брали із собою: «...Але

коли надходила моя черга брати хліб, мені зазвичай казали, що хліба не залишилося або що я була замала, щоб купувати хліб. Можете собі уявити, якою нещасною я почувалася, простоявши довгі години в черзі й повернувшись із порожніми руками»²²⁴. Нескінченність довжелезних черг за хлібом підтверджував і Посол Королівства Італії в СРСР у своєму листі до Королівського міністерства Закордонних справ у Римі²²⁵.

Консул Королівства Італії в Харкові С. Граденіго в одному зі своїх звітів приділив окрему увагу масштабу криміналітету: «Зараз у Харкові небезпечно ходити вночі у віддалених від центру районах. Звичними стали випадки, коли з людей знімали весь одяг. Проїтися голяка випало й старому лікареві німецького консульства д-ру Розе. Здається, досить часто трапляється... Здебільшого ж бандити не задовольняються одягом жертви, а ще й вбивають її. Вранці на базарі нерідко знаходять голі трупи вбитих уночі людей; такі ж тіла днями лежать вздовж закритого берега річки Харків. Із дітьми ці бандити поводяться ще жорстокіше. У Харкові за останні 6 тижнів зникло понад 300 дітей. Цю цифру підтвердили численні джерела, і в її правдивості немає сумнівів. Ця трагічна форма злочинності поширилася по всій Україні. Від одного одесита я дізнався, що о 16-й годині посеред людної вулиці біля Одеського театру двоє жінок схопили й роздягли дитину, а потім пішли собі геть на очах у перехожих, які навіть не звернули уваги на інцидент. Я знаю про випадок, коли сімох хлопчиків і дівчаток знайшли мертвими на вулицях Пушкінській і Лібкнехта. Мені це відомо особисто»²²⁶.

Харків був столицею УСРР з 1919 (1920) р. Харківську область (що охоплювала межі сучасної Харківської, Сумської, частини Полтавської та Чернігівської областей) утворено у лютому 1932 р. Валійський журналіст Гарет Джонс писав: «У 1930-му я бачив Харків, столицю України, з повітря. Щогли будівельних риштувань височили в центрі міста, де незабаром мала вирости шеренга хмарочосів... у 1931 р. я знову побачив Харків. Нові вулиці та будинки вразили мене. Серед молодих робітників панував дух авантюризму... у 1933-му я ще раз побачив Харків. Він уже

²²⁰ ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 6276. Арк. 101.

²²¹ *Великий голод в Україні 1932–1933 років*: у IV т. Т. I. С. 530–532.

²²² Свідчення Олександра Гончаренка (ЛН38), 1913 р. н., м. Сміла Київської (нині Черкаської) області. *Великий голод в Україні 1932–1933 років*: у IV т. Т. I. Свідчення очевидців для Комісії Конгресу США / Виконавчий директор Комісії Джеймс Мейс; наук. ред. С.В. Кульчицький / НАН України. Інститут історії України. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. 838 с. С. 682–701, 696.

²²³ Свідчення анонімного оповідача (ЛН 36). 1914 р. н., с. Березівка... С. 355.

²²⁴ *Великий голод в Україні 1932–1933 років*: у IV т. Т. IV. Звіт Конгресово-президентської Комісії США з дослідження Великого голоду 1932–1933 рр. в Україні / Виконавчий директор Комісії Джеймс Мейс; наук. ред. С.В. Кульчицький / НАН України. Інститут історії України. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. 622 с. С. 261–262.

²²⁵ Там само. С. 490.

²²⁶ *Великий голод в Україні 1932–1933 років*. Т. IV. С. 482.

не був містом 1930-го, коли хмарочоси сприймали як символи щасливого майбутнього. Дух авантюризму 1931-го зник... Будинки мали вигляд напівзруйнованих, наче ніхто про них не піклується. Багато з нових будівель порожні... Сільські діти сиділи на сходах і кричали: «Дядьку, дайте копійок (або хліба)»²²⁷. У чергах за хлібом було від 4 до 7 тисяч людей, які стояли всю ніч на морозі.

На базарі Гарет побачив обірваних голодних і хворих людей, що тинялися між рядами. Журналіста вразила надзвичайна кількість безпритульних дітей, які вешталися вулицями, їх збирали міліціанти й звозили до приміщення вокзалу. Там Джонс побачив те, що пригнітило його найбільше за час цієї останньої подорожі: кілька сотень безпритульних дітей. Один хлопчик лежав на підлозі з багряним від гарячки обличчям і важко дихав, інший лежав у лахміттях на землі, частина його тіла була відкрита, показуючи всохле тіло й тонкі руки²²⁸.

У Харкові з початком голоду всі підібрані на вулиці трупи мали проходити судово-експертний огляд, але небіжчиків було настільки багато, що судмедексперти працювали цілодобово. Потім трупи вивозили на окраїну міста, де ховали у братських могилах. Зауважимо, що експертизи здійснювалися лише у Харкові. У невеликих містах та селах їх не проводили. Лев Копелєв, який у 1932–1933 рр. працював у редакції харківської газети, згадував, як щоночі вантажівки, криті брезентом, збирали трупи на вокзалах, під мостами й у підвороттях. Вони курсували містом у ті години, коли люди не виходили з осель. Інші такі самі машини збирали безпритульних. Усі лікарні Харкова були переповнені. Морги теж. Всіх міцніших відвозили за місто й там залишали²²⁹.

За словами свідка Голодомору Івана Оранського, Харків дуже різнився тим, хто отримував їжу, а хто ні. Були люди, які належали до партії, службовці й подібні до них. У Харкові розташовувалося багато промислових підприємств, і робітники, які виконували найважчу фізичну роботу, отримували більше їжі, тоді як інші мали менші пайки. Іван Оранський був студентом і діставав 400 г хліба на день. Таку ж тезу підтверджував і Г. Джонс. Він зауважив, що на вокзалі Харкова, куди звозили упійманих голодних безпритульних дітей, біля вагону стояла дівчинка зі шматком торта в руці — донька комуністичного функціонера. Вражений

Джонс занотував: «У 1930-му році я зауважив класову нерівність... у 1933-му — це найвиразніша риса Радянського Союзу»²³⁰.

Рівень продовольчого забезпечення партійно-державної та господарської номенклатури також вражав своїми нормами. Згідно з протоколом наради розподільника керівного складу одного з райвиконкомів Запорізького краю, з вересня 1932 р. утворювалося два списки прикріплених до закритого розподільника. Невелике зменшення норм видачі круп і м'яса, порівняно з 1931 р., з надлишком перекривалося включенням поставання 6 кг оселедців та свіжої риби, 60 яєць та 15 л молока на голову сім'ї. Також «пайка» включала мило туалетне й господарче, промислові товари. Діти номенклатурників, так звані «утриманці», також були на обліку й одержували свої пайки. Влада виокремлювала дві вікові категорії утриманців: до 14 років та старше 14 років. Норми для утриманців до 14 років становили: 400 г хліба (на день), по 500 г крупи та м'яса (на місяць), жирів та цукру по 400 г, 20 яєць, по 0,5 кг оселедця та свіжої риби, 10 л молока й чай. Розміри номенклатурних пайків в області були приблизно однаковими. Запорізькі чиновники та їхні діти отримували аналогічні норми продовольства та промтоварів²³¹.

Ситуація в потужних промислових центрах не була набагато ліпшою. До прикладу, Запоріжжя, яке на початку 1930-х років входило до складу Дніпропетровської області. Залучення цього регіону до плану сталінської «надіндустріалізації» визначило його промисловий розвиток. Проголошення курсу на індустріалізацію зумовило масове прибуття людей з території усього СРСР для роботи на будівництві. Книги РАГСу свідчать про те, що радянські новобудови були уцент наповнені переселеними з інших регіонів робітниками²³² (ми аналізували реєстри про народження, обов'язковою інформацією було надання даних про термін перебування батьків у тому чи тому районі. Новобудови були представлені переважно переселенцями). Найматися на роботу до Запоріжжя їхало й чимало селян. Біржа праці не брала їх на облік через відсутність документів. У результаті з'явилося багато фіктивних довідок, з якими до бригад робітників потрапляли не лише селяни, але й злодії та безпритульні. За споминами члена Національної спілки художників України Івана Василенка, його односельці з Полтавщини

²²⁷ Джонс Г. Ціна правди. Київ: Вид-во «Жнець», 2019. С. 83.

²²⁸ Там само. С. 84.

²²⁹ Копелєв Л. І сотворив собі кумира. Київ: Дух і Літера, 2023, 368 с. С. 297.

²³⁰ Джонс Г. Ціна правди. С. 84.

²³¹ Гудзь В.В. Голод 1932–1933 років у мелітопольському районі як явище геноциду. *Голодомор 1932–1933: запорізький вимір*. Запоріжжя: Просвіта, 2008. 350 с. С. 82–99, 92; Турченко Ф.Г. Пізнати правду. *Голодомор 1932–1933: запорізький вимір*. Запоріжжя: Просвіта, 2008. 350 с. С. 19–20.

²³² У часи Голодомору 1932–1933 років на Полтавщині діяв «концтабір для дітей». 05366 Сайт города Кременчуга. URL: <https://www.05366.com.ua/news/1454574> (дата звернення: 22.12.2017).

спробували дістатися Запоріжжя, щоб влаштуватися на будівництво. Але майже всі знайшли свою смерть на станції «Шлюзова» у м. Запоріжжя (нині там розташовується Критий ринок)²³³. Загалом упродовж 1927–1932 рр. Запоріжжя було поділено на дві частини: старі райони міста з розвиненою інфраструктурою і так зване Нове Запоріжжя, де зводився Дніпробуд та заводи й тільки планувалися виселки для пролетарів, а робітники жили у бараках навколо новобудов у нелюдських умовах. Вони мешкали у землянках та напівземлянках поблизу будівництва. Комфортабельні кам'яні та цегляні котеджі іноземних інженерів розташовувалися на правому березі. Їхні мешканці були ізольовані від пересічних робітників. Останнім навіть не дозволялося спілкування із іноземцями.

На заводах робітники отримували мізерні продовольчі пайки чи незначну заробітну платню, на яку не могли прогодувати родину. Це було типовим для промислових центрів того часу. За свідченнями іноземного інженера Джеррі Бермана, який працював на Сході України в Станиці Луганській і керував спорудженням мосту, рівень заробітної плати робітників, задіяних на будівництві стратегічних об'єктів, був дуже низький. Багатогадинний графік їхніх робочих змін, відсутність лікарняних, декретних і просто вихідних днів спонукали багатьох матерів, які працювали на новобудовах, віддавати дітей до ясел і притулків. Це прирікало малюків на голодне, злиденне існування.

З нагоди державних свят та знакових подій партійні функціонери влаштовували пишні бенкети. Особливого розмаху набуло відзначення пуску Дніпробуду, яке за часом збіглося з початком масової смертності на селі від голоду. За спогадами Б. Вейде: «...два дні тривали банкети в ресторанах на правому і лівому березі. На столах — великий вибір страв, вина з підвалів Масандри. ...У конторах відділів стояли столи з горілкою, м'ясом, хлібом. Будь-хто міг випити і закутити, скільки душа забажає!»²³⁴ Запрошені високопосадовці розміщувалися в готелях, розташованих на лівому березі (так званій «старій частині») Запоріжжя. Тут було одразу три будинки для короткочасного проживання «трудолюбивих»: «Інтурист» (вул. Чекіста, 19), Запорізький комуністичний готель (вул. Червоноармійська, 6) та Бу-

динок колективіста (вул. Міхеловича, 5). Це були комфортабельні заклади, що традиційно приймали партійних функціонерів з Москви, Харкова та іноземних гостей, які регулярно відвідували індустріальні новобудови.

До Запоріжжя на урочистості з нагоди пуску Дніпрогесу приїхали голова Всесоюзного центрального виконавчого комітету Михайло Калінін, нарком промисловості Серго Орджонікідзе, перший секретар ЦК КП(б)У Станіслав Косіор; французький письменник Анрі Барбюс, американський інженер Хью Купер; відомі партійні та профспілкові функціонери: Макаров, Дубовий, Фукс, Скрипник, Лепік, секретар Запорізької парторганізації Соколов²³⁵, керівники будівництва: заступник начальника Дніпробуду Михайлов, Веденєєв, Роттерт, секретар парткомітету Дніпробуду Лейбензон²³⁶. На мітингу всі виступили з барвистими промовами, але у жодній з них не пролунало, ціною яких людських жертв було реалізовано це «будівництво століття». Газетярі, передаючи слова цих ораторів, вторили партапарату щодо «високих досягнень» та жодною фразою не обмовилися про справжній стан речей на будівництві й поруч з ним.

З листопада 1932 р. смертність від голоду та голодового виснаження в Запорізькому краї набула масового характеру. Батьки, насамперед із сільської місцевості, з єдиною метою — врятувати дітей від голоду, часто привозили їх до міста та залишали у людних місцях: на вокзалах, базарах, у під'їздах будинків або біля порогу ясельних установ і будинків немовлят. Про це є безліч свідчень по всіх областях, охоплених голодом.

За спогадами Івана Василенка, серед жінок все частіше було чути розмови щодо необхідності віддати дітей до притулку: «Слово “приют” обнадіявало кожну матір. І більшість жінок не знали де, у якому “приюті” їхні діти, чи живі самі, але з яким полегшенням зітхали, плекаючи надію, що діти їхні живі»²³⁷. Один із таких «приютів» розташовувався в так званій «старій частині» Запоріжжя. Цей район, що на лівому березі Дніпра, був заселений уродженцями краю і частково людьми, які переїхали сюди впродовж 1920-х років²³⁸. Це була центральна частина міста (тоді — Сталінський район). Тут, на вул. Рози Люксембург, розташовувалися головні адміністративні, правоохоронні та партійні установи. Поряд у комфортних

²³³ Свідчення Василенка Івана Васильовича, 1922 р. н., м. Запоріжжя. *Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр.* Запорізька область... С. 815–816.

²³⁴ Вейде Б. *Записки строителя (1908–1935)* / упорядник Н. Швайба. Київ: Б.м., 2012. С. 71.

²³⁵ Из репортажа газеты «Пролетар Дніпробуду» о торжественном митинге, посвященном пуску Днепрогеса. 10 октября 1932 г. *Днепровская гидроэлектростанция им. Ленина: сб. документов и материалов. 1932–1980* / сост. Л.Ф. Крупина. Днепропетровск: Промінь, 1980. 255 с.

²³⁶ Велике будівництво закінчено. *Червоне Запоріжжя*. 1932. 11 жовтня. С. 1.

²³⁷ Свідчення Василенка Івана Васильовича, 1922 р. н., м. Запоріжжя. *Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр.* Запорізька область... С. 815–816.

²³⁸ Державний архів Запорізької області (ДАЗО). Ф. Р-5593. Оп. 13. Спр. 477. 306 арк.

будинках міста жили й чиновники. Якщо врахувати членів їхніх сімей, загальна кількість становила десятки тисяч осіб. Це була найзаможніша й найбільш забезпечена продовольством і предметами першої необхідності частина жителів Запоріжжя.

Саме у цьому місці, у центрі благополуччя більшовицького керівництва міста, працював справжній конвеєр смерті. За півтора року — з травня 1932 по листопад 1933 рр. — у стінах притулку на вул. Рози Люксембург, 7 (нині вул. Олександрівська, 7, до 2016 р. — вул. Дзержинського, 7) загинуло близько 800 дітей віком від 1 тижня до 7 років. «Будинок малютки» був підпорядкований міському відділу охорони здоров'я. Це була непримітна, невелика за розмірами одноповерхова споруда в центрі кварталу. У ній було дві кімнати, де можна було розмістити по 30–35 дітей, і невеличкі службові приміщення. Поруч — у радіусі до 1 км — міський комітет ВКП(б), райрада (вул. Рози Люксембург, 10), міська прокуратура й три дільниці народного суду (у будинку № 4), міліція (буд. № 29), нотаріальні контори, райкомунгосп, райздороввідділ, інспекція держстраху, райспоживспілка (буд. № 10), редакція газети міськпарткому, міськради та міськпромради «Червоне Запоріжжя» (буд. № 9). У цьому ж кварталі містився й готель «Інтурист», гастроном, бакалія, «міськхарчторг»²³⁹. Співробітники владних установ, розташованих навкруги дому немовляти, не могли не знати про масову загибель дітлахів. Але місцеві партійні функціонери, отримуючи продовольчі пайки на власне забезпечення, не бажали визнавати дитячий мор. Аналогічні ситуації зростання динаміки дитячої смертності простежувалися по всій Україні.

Запоріжжя, як й інші міста УСРР, було охоплено голодом, чергами за хлібом, наповнено бродягами й безпритульними. У 1932–1933 рр. вся Україна перебувала у голодному мороці. Українські села, міста й містечка, столиця — Голодомор не оминув жодного населеного пункту, всюди були численні жертви.

Не менш важливим на сьогодні залишається увіковічення пам'яті загиблих у роки трагедії 1932–1933 рр. Проте у Запоріжжі навіть встановлення меморіальної дошки на фасаді колишнього будинку немовляти тривалий час наражалося на численні перепони. Перші докази оприлюднення фактів про дитячі смерті припадають на 1993 р. У 2013 р. під час дослідницької роботи (на сьогодні незвершеної) було встановлено кількість жертв у притулку — 788 осіб. Ініціативна громадськість

Запоріжжя запропонувала встановити пам'ятний знак на цій будівлі, проте до Революції гідності 2014 р. міська влада не давала на це дозволу. І мова не йшла про кошти: небайдужі люди зібрали необхідні ресурси, від влади вимагалось лише дати дозвіл. Проте прокомуністична бюрократична машина затягувала цей крок роками. Але людська пам'ять зуміла подолати й цю перешкоду. Після Революції гідності, восени 2014 р., на фасаді будинку № 7 на вул. Олександрівській було нарешті відкрито меморіальну дошку пам'яті загиблим там дітям у роки Голодомору 1932–1933. У листопада 2020 р., напередодні роковин Голодомору 1932–1933 рр., її було понівечено вандалами, однак невдовзі поновлено. Проте чи було проведено детальне розслідування та встановлено винуватців наразі інформації немає.

Отже, Голодомор 1932–1933 рр. змінив все в Україні: село, великі й малі міста. За влучним зауваженням однієї зі свідків подій: «...місто не може без села жити. Знаєте, так, що як згине село, то згине й місто. Як місто буде жити, то й село має що продати, то ні, гроші нічо не допоможуть... Село нам не принесло, в них відібрали й тоді не можем піти закупити. Приватної торгівлі нема. Значить, ми вже стали голодувати після села, як село було голодне»²⁴⁰.

Таким чином, на основі наративних та усно-історичних джерел ми можемо констатувати, що образ міста для його жителів у роки Голодомору зазнав суттєвих змін. За свідченнями очевидців тих подій, новими явищами, що змінили обличчя міст, насамперед треба назвати довгі черги за хлібом, у які люди вишиковувалися з ночі. Буденністю міського життя стали тіла загиблих від голоду, насамперед селян, що шукали порятунку. Щоранку представники комунальних служб або так звані площадники зачищали міські вулиці та збирали небіжчиків на підводи, щоб вивезти їх за міську смугу, іноді з-поміж мертвих були й живі, проте їх не рятували, бо надії на те, що виживуть, не було.

Міські вулиці, за свідченнями сучасників, були заповнені безпритульними людьми, що просили милостиню. На вокзалах, пристанях було багато селян, які намагалися потрапити до міст, щоб на базарах або в торгсині виміняти останні цінні речі на стакан крупи чи борошна. Ще однією типовою картиною, що зафіксувала пам'ять мешканців міст, були юрби селян біля крамниць з комерційним хлібом і торгсинів. Водночас у містах стрімко зростала злочинність, що виявлялася у численних крадіжках та грабунках.

²³⁹ Короткий інформаційно-адресний довідник по УРСР «Вся Україна» на 1938 рік / відповід. ред. С.М. Зінгер. Одеса: Видавництво «Чорноморська комуна», 1938. С. 193–196.

²⁴⁰ Свідчення анонімною оповідачки (SW75) 1912 р. н., м. Київ. *Великий голод в Україні 1932–1933 років*: у IV т. Т. III. Свідчення очевидців для Комісії Конгресу США / Виконавчий директор Комісії Джеймс Мейс; наук. ред. С.В. Кульчицький / НАН України. Інститут історії України. Київ: Вид. дім «Кієво-Могилянська академія», 2008. 784 с. С. 153.

Комуністичний режим, заперечуючи вчинений ним геноцид, намагався всіма способами викреслити із міського простору згадки про Голодомор. З 1933 р. відбувалася процедура закриття цвинтарів, перенесення їх на нові місця, перетво-

рення старих кладовищ на паркові зони. Тому на сьогодні принциповим є питання не лише детального дослідження цього злочину проти українців, а й встановлення місць масових поховань загиблих у роки Голодомору.

REFERENCES

- Bilotserkivskiy, V. (2008). Holodomor 1932–1933 rokiv na Kharkivshchyni. In V. Bilotserkivskiy, Yu. Kyrychenko & O. Korniev (Eds). *Natsionalna knyha pamiati zhertv Holodomoru 1932–1933 rokiv v Ukraini*, Kharkivska oblast, 6–20, Kharkiv: Folio [in Ukrainian].
- Borysenko, M. (2013). *Zhytlo i pobut miskoho naselennia Ukrainy u 20-30-kh rokakh XX stolittia*. Kyiv: VD «Stylos» [in Ukrainian].
- Shvaiba, N. (Ed.). (2012). *Veyde B. Zapiski stroitelia (1908–1935)*. Kyiv [in Russian].
- Mace, J. (Ed.). (2008). *Velykyi holod v Ukraini 1932–1933 rokiv*. (Vol. IV). Kyiv [in Ukrainian].
- Hudz, V. (2008). Holod 1932–1933 rokiv u melitopolskomu raioni yak yavyshe henotsydu. *Holodomor 1932–1933: Zaporizkyi vymir*, 82–99, Zaporizhzhia: Prosvita [in Ukrainian].
- Dzhons, G. (2019). *Tsina pravdy*. Kyiv [in Ukrainian, in English].
- Krupina, L. (Ed.). (1980). Iz reportazha gazety «Proletar Dniprobudu» o torzhestvennom mitinge, posviashchenom pusku Dneprogesa. 10 oktiabria 1932 g. *Dneprovskaia gidroelektrostantsiia im. Lenina: Sb. dokumentov i materialov, 1932–1980*, Dnepropetrovsk: Promin [in Russian].
- Ivanets, A. & Petrenko, I. (2021). Kyiv pid chas Holodomoru-henotsydu (1932–1933). *Ukrainskyi selianyn*, 25, 94–101 [in Ukrainian].
DOI: 10.31651/2413-8142-2021-25-Ivanets-Petrenko
- Kopeliev, L. (2023). *I sotvoryv sobi kumyra*. Kyiv: Dukh i litera [in Ukrainian].
- Zinger, S. (Ed.). (1938). *Korotkyi informatsiino-adresnyi dovidnyk po URSR «Vsia Ukraina» na 1938 rik*. Odesa [in Ukrainian].
- Marochko, V. (2008). Terytoriia i naselennia Kyieva ta prymiskoi smuhy. In V. Marochko, V. Borysenko, O. Veselova, V. Danylenko, M. Doroshko, H. Yefimenko, O. Movchan & Yu. Shapoval (Eds.). *Natsionalna knyha pamiati zhertv Holodomoru 1932–1933 rokiv v Ukraini: Misto Kyiv*, (pp. 11–15), Kyiv [in Ukrainian].
- Turchenko, F. (2008). Holodomor 1932–1933 rokiv na Zaporizhzhii. In F. Turchenko, O. Stadnichenko & O. Ihnatusha. (Eds.). *Natsionalna knyha pamiati zhertv Holodomoru 1932–1933 rokiv v Ukraini*. Zaporizka oblast, (pp. 8–39), Zaporizhzhia [in Ukrainian].
- Turchenko, F. (2008). Piznaty pravdu. *Holodomor 1932–1933: zaporizkyi vymir*. Zaporizhzhia: Prosvita [in Ukrainian].

Дата надходження до редакції: 20.08.2024 р.

Дата схвалення до публікації: 22.10.2024 р.

Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0)